

מקורו של הביטוי "הן... הן" בהוראת "גם... וגם"

מבוא

הביטוי הן... הן רגיל בלשון ימינו, והוראתו 'בין... בין', 'גם... וגם'. ביטוי זה נפוץ מאז ימי הביניים, ולהדגמתו אציג מובאה אחת מן המאה החמש־עשרה: "כל איסור קלקול שרואה אדם בביתו חייב למחות בידו, הן לבניו הן לעבדיו ולשפחות" (ספר מהרי"ל, מנהגים, הלכות יום טוב). בדברים שלהלן אנסה להתחקות על מקור הביטוי ועל הדרך שהתפתחה בו הוראה זו.

הביטוי מופיע לראשונה בספרות חז"ל, אלא שהוא נדיר בה מאוד וכמעט יחידאי.¹ במשנה הוא מופיע רק במקום אחד בשתי משניות סמוכות, העוסקות במכירת שדה: "בית כור עפר אני מוכר לך, מדה בחבלי – פחת כל שהוא, ינכה; הותיר כל שהוא, יחזיר. אם אמר 'הן חסר הן יתר' – אפילו פחת רובע לסאה, או הותיר רובע לסאה, הגיעו" (בבא בתרא ז, ב). ופירושו: המוכר לחברו שדה בעל שטח מסוים, הנמדד בכך שאפשר לזרוע בו כור (מידת נפח), ובנוסף המכירה כלל את המילים "מידה בחבלי", כלומר במידה זו לפי חבל המדידה – הרי שמכר שטח זה בדיוק, לא פחות ולא יותר, ואם מידת השדה אינה כפי שהוסכם יש לתקן: להוסיף או לגרוע. ואולם אם אמר "הן חסר הן יתר", כלומר פחות או יותר – הרי המכירה קיימת אף אם שטח השדה שונה מן המוסכם ברובע הקב לסאה (חלק אחד מעשרים וארבעה).

המשנה שאחריה נזקקת למקרה שאמר בו המוכר שני לשונות סותרים יחד, גם "מידה בחבלי" וגם "הן חסר הן יתר": "מידה בחבל אני מוכר לך הן חסר הן יתר" – בטל 'הן חסר הן יתר' 'מידה בחבלי'. 'הן חסר הן יתר מדה בחבלי' – בטל 'מידה בחבלי' 'הן חסר הן יתר'. במקרה זה נפסק שתופסים לשון אחרון: אם בסוף דיבורו אמר "הן חסר הן יתר", לשון זה גובר ומבטל את "מידה בחבלי" שפתח בו, והיפוכו של דבר אם היה הסדר הפוך.

ביטוי זה מעלה שתי שאלות. ראשית, איך קיבל הביטוי הן-הן את ההוראה 'גם-וגם'? המילה הן נפוצה ומעלה בדעתנו כמה הוראות אפשריות, אך הוראת 'גם' אינה כלולה בהן. מניין צמחה הוראה זו בצירוף זה? שנית, עצם נדירותו של

1. מלבד המקרה הנידון בסמוך, בכל ספרות חז"ל הוא מזדמן רק עוד במקום אחד, הנזכר להלן בהערה 15.

הביטוי צריכה עיון. כבכל ביטוי המזדמן רק פעם אחת, גם במקרה זה יש לשאול במה נתייחדה משנה זו ומדוע הביטוי מופיע רק בה.

הצעות הסבר

אפתח בכמה הסברים שניתנו לביטוי זה. בן-יהודה במילונו הגדול כללו בערך השלישי של "הן" בהוראת "מלת הסכמה לדברי הזולת", ובו מופיע "הן... הן, ר"ל הכל אחד כך או כך". לדעתו אפוא זו מילת החיוב הנפוצה, כגון "האיר פני כל המזרח עד שבחברון? והוא אומר: הן" (יומא ג, א). מילת החיוב המופיעה בראש כל צלע יוצרת את הוראת גם-וגם. הסבר זה כתב עוד לפניו אייזק הירש וייס בספרו "משפט לשון המשנה" (וינה תרכ"ז, עמ' 16), ואף הביא לכך ראיה: "אל המושג המונח בדבור גם זה וגם זה אשר נתרגם (זאוואל - אלס)² יש במשנה שלשה דבורים תוכניים. א) אחד - ואחד, כמו אחד מבושל ואחד שאינו מבושל (שבת פ"ב) [...]. ב) בין - ובין כמו בין שיש בו כדי לחמץ בין שאין בו כדי לחמץ (ערלה פ"ב) [...]. ג) הן - והן והוא לדעתנו הנגוד של לא - לא שתרגומו (וועדער - נאך)³ שמלת הן בלשון חכמים הוא מלת החיוב. ודבור זה לא נמצא הרבה במשנה. ותמצאהו בבבא בתרא (ק"ג) הן חסר הן יתיר". לדעת וייס, כשם שמילת השלילה לא עומדת בראש שתי צלעות נשללות, כגון "וגם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם" (שמואל א טו, כט), כן מילת החיוב הן עומדת בראש שתי צלעות מתקיימות. יש להודות שהצעה זו יפה היא, וכמדומה שהדבר היחיד המקשה על קבלתה הוא שלעומת הביטוי לא-ולא, הנפוץ מאוד גם במקרא גם בלשון חז"ל, הרי הביטוי הן-הן אינו קיים במקרא, וגם בספרות חז"ל כאמור הוא כמעט יחידאי.

נראה שווייס הרגיש שהצעתו אינה בטוחה, והוסיף הצעה אחרת (שם, עמ' 17): "ואולי יש לומר עוד שדבור זה היה רגיל בעצם וראשונה אצל ההמון שכן נראה במאמר הן חסר הן יתיר שהוא דבור רגיל אצל הסוחרים כמו שמפורש שם בבבא בתרא ואם אמר הן חסר הן יתיר ומקורו היה מן היונית שהן בלשון יון אחד [...]. ועתה נמצא שדבור הן - הן הוא העתקה מדוקדקת מן אחד אחד". אין להכחיש שאף הצעה זו נאה: ביוונית המילה hen) ðv (פירושה 'אחד', ולא זו בלבד אלא שחז"ל מזכירים זאת כמה וכמה פעמים ואף דורשים את המילה העברית הן כאילו היא המילה היוונית, כגון "אין לו להקדוש ברוך הוא בעולמו אלא יראת שמים בלבד, שנאמר [...] 'ויאמר לאדם הן יראת ה' היא חכמה' וגו', שכן בלשון יוני קורין לאחת הן" (שבת לא ע"ב). כשם שהביטוי אחד-אחד משמש להבעת שוויון, כן הביטוי הן-הן, המכיל את הן = אחד היוונית, מביע שוויון.

2. בגרמנית: sowohl - als.

3. בגרמנית: weder - noch.

הצעות אלו נסמכות על הנוסחה שבמשנה זו, שבאה בה המילה הן. ואולם כנגד דברי וייס הראה יעקב לוי במילונו שביטוי דומה מופיע בתלמוד הירושלמי ובו במקום הן כתוב **או**.⁴ במסכת ביצה (ג, ח) נקבע שאסור למדוד ביום טוב, ולכן "אומר אדם לחבירו מלא לי כלי זה, אבל לא במדה". כדי לפרש את המילים "אבל לא במדה" נוסף בירושלמי משפט זה: "רב חונה אמר, או חסר או יתר" (ביצה סב, ע"ב), ופירושו "שלא יאמר לו שימלא את הכלי מכוון, אלא אומר לו מלא לי כלי זה הן חסר או יתר" (פירוש "קרבן העדה"), כלומר 'בערך'. מהופעת **או** במקום הן הסיק לוי שאין לפרש את הן בהוראת 'אחד'. על הדוגמה שהביא נוכל להוסיף עוד שתי מובאות. האחת עוסקת בדין דומה בהלכות שבת: "מוציא אדם ממה שיש לו בתוך ביתו ונותן לפני האורחין, כגון אגוזין תמרים וקליות. ר' לעזר אוי, או חסר או יתר" (תוספתא שבת יז, ז, נוסח כ"י וינה), ואף כאן פירוש דברי ר' אלעזר "שאינן לתת להם במניין, אלא מוציא באומד" (שאל לברמן בפירושו לתוספתא). ומובאה אחרת מפרשת את כ"ף הדמיון וקובעת שפירושה 'בערך': "בכל מקום שנא' כעשר, כעשרים, כשלשים, כארבעים – או חסר או יתר" (רות רבה י, י; בדומה לכך שיר השירים רבה ד, ד).

אלא שלאמתו של דבר מובאות אלו לא מעלות ולא מורידות ואין בהן כל הוכחה. הלא אחרי הכול הן אינה **או**, ועל כורחנו לפנינו שתי נוסחאות מקבילות המכילות מילים שונות. הופעת המילה **או** במקום אחד אינה שוללת את האפשרות שבמקום אחר תופיע נוסחה מקבילה ובה הן שפירושה באמת 'אחד'. לפיכך אין לדחות את ההצעות שהועלו לפי נוסחאות אחרות המופיעות במקומות אחרים. עם זאת, צדק לוי בכך שדחה את הצעת וייס, אך הכיוון לבירור העניין מונח במקום אחר.

נוסח הביטוי

פְּשָׁרָה המכוון והבטוח של המילה עולה מבירור נוסח המשנה בבבא בתרא. כנגד המילים הן-הן, המופיעות בדפוסים שלפנינו, בכתבי היד החשובים של המשנה מופיעות המילים **אם-אם**. זה למשל נוסח המשנה הראשונה בכ"י קאופמן של המשנה: "ואם אמ' לו 'אם חסר אם יתר' – אפילו פחת רובע לסאה או הותר רובע לסאה, היגיעו", וכך חוזרת הנוסחה הזאת, "אם חסר אם יתר", שוב ארבע פעמים במשנה שאחריה. גם במשנה המובאת בירושלמי כתוב ברוב הפעמים **אם-אם**. וכך כתב ר' שלמה עדני בפירושו "מלאכת שלמה", שהרבה להביא בו נוסח מדויק בשם ר' יהוסף אשכנזי: "וראיתי שבכל מקום ששנינו בפרק זה הן חסר הן יתר הגיה הרב יהוסף ז"ל אם חסר אם יתר".

4. J. Levy, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, I, Leipzig 1876, p. 478

הקבלת הנוסח **אם** לנוסח **הן** מאירה מיד את פשר המילה שלפנינו: הרי זו מילת התנאי הנפוצה בארמית. כך למשל אומר בלשאצר המלך לדניאל: "הן תוכל (קרי: תפול) כתבא למקרא ופשרה להודעתני - ארגונא תלבש" (דניאל ה, טז), היינו 'אם תוכל את הכתב לקרוא ואת פשרו להודיעני - ארגמן תלבש'. וכך תורגמה כבר בימי המקרא הפנייה הארמית "הן על מלכא טב" (עזרא ה, יז) לפנייה העברית "אם על המלך טוב" (אסתר א, יט). בהוראה זו המילה מופיעה כמה פעמים אף בעברית המקראית, כגון "הן ישלח איש את אשתו, והלכה מאתו והיתה לאיש אחר - הישוב אליה עוד" (ירמיהו ג, א), שפירושו 'אם ישלח איש... הישוב אליה עוד?'.⁵

הנוסחה **אם-אם** מופיעה במקרא כמה פעמים בהוראת 'בין-בין', כגון "כי את כל מעשה האלהים יבא במשפט על כל נעלם, אם טוב ואם רע" (קהלת יב, יד). הנוסחה שלפנינו משתלשלת אפוא מן הנוסחה המקראית. בכתבי היד הקדומים ובירושלמי נשתמרה נוסחה עברית זו, ואילו בנוסח המשנה המובא בדפוסים, שפתחנו בו, מובאת הנוסחה הארמית המקבילה **הן-הן**. נוסחה זו מופיעה גם בארמית המקראית: "וכל די לא להוא עבד דתא די אלהך ודתא די מלכא - אספרנא דינה להוא מתעבד מנה, הן למות, הן לשרשו (קרי: לשרש), הן לענש נכסין ולאסורין" (עזרא ז, כו), וזה תרגומו: 'וכל אשר לא יהיה עושה את חוק אלהיך ואת חוק המלך - בשלמות הדין יהיה נעשה בו, אם למות, אם לעקירה, אם לעונש נכסים ולמאסר'.⁶

ואכן, שלא כבן-יהודה, רוב המילונים כללו את הביטוי בערך "הן" בהוראת 'אם', אף שלא הביאו הוכחה לניתוח זה.⁵

האם הנוסח "הן-הן" מקורי הוא?

בשלב זה עלינו להתעכב על פרט חשוב: האם הנוסח המופיע לפנינו בדפוסים, **הן-הן**, נוסח מקורי הוא או משובש? לכאורה מעידים כתבי היד הארץ-ישראליים החשובים שהנוסח המקורי הוא **אם-אם**, ועלינו לחשוש שמא הנוסח **הן-הן** אינו אלא שיבוש מאוחר שנתרחש במהלך העתקת הטקסט וגלגוליו. אלא שחשש זה אין בו ממש, וזאת משום שהנוסח **הן-הן** לא נוצר רק בדפוסים המאוחרים, אלא הוא מופיע כבר בכתבי היד של התלמוד הבבלי.⁶ נמצא שנוסח זה הוא נוסח המשנה שנמסרה בבבל, ואילו הנוסח המופיע בכתבי היד הארץ-ישראליים ובירושלמי הוא נוסח משנת ארץ-ישראל. אלא שעדיין עלינו לשאול, שמא כבר בבבל נשתבשה המשנה, ואולי כבר שם נעשה הנוסח הקדום **אם-אם** לנוסח

5. וראה גם א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 197.

6. וכך גם בתוספתא בבא בתרא ו, כה, וידועה קרבת נוסח התוספתא לנוסח המשנה הבבלי.

משובש הן-הן? ואם נזכור שהן-הן היא למעשה נוסחה ארמית, ונוסיף לכך את ההנחה שבבבל הייתה השפעת הארמית חזקה יותר, שהרי בה מעולם לא דיברו עברית, עלינו לחשוש שמא בבבל השפיעה הארמית וכך הפכה הנוסחה העברית לנוסחה ארמית. אך נראה שאין לחשוש גם לכך, מטעם זה: המילה הארמית הן היא מילה ארמית קדומה, שנשתנתה בלהגים המאוחרים של הארמית. בכל ניבי הארמית המאוחרת הן הופכת לאן, ובארמית הבבלית גם נשלה ממנה הנו"ן ונוצרה המילה אי, כגון בביטוי הרגיל בתלמוד אי הכי שמשמעו 'אם כך'. לפיכך אילו השפיעה הארמית הנהוגה בבבל, היינו מוצאים במשנה זו אי. המילה הקדומה הן מעידה שנוסח קדום לפנינו.

שתי הנוסחאות שבמשנה שלפנינו, העברית והארמית, מופיעות גם בשטרות שנתגלו בימינו במדבר יהודה. בשטר מזמן המרד הגדול, שנכתב בכ"א בתשרי בשנת 69 לספירה (מורבעת 30), בשורות הראשונות, נאמר כך: "מכר דוסתס בר אלעזר בר [...] בית זרע חטים 5, אם יתיר אנו חסר] - ללוקח", ושוב בצד החיצוני בשורות 10-15: "מכר דוסתס בר אלעזר בר [...] [בית זרע חטים חמש סאים, אם יתיר או חסר] - ללוקח", וכך בעוד שטר (מורבעת 22). אמנם כאן הנוסחה המדויקת היא אס-אס-או (ולא אס-אס), אך אין ספק שלפנינו אותה נוסחה. בנחל צאלים נמצא שטר מכירה ארמי, שתאריכו חסר, ובו נאמר כך (נחל צאלים 9, שורות 2-3): "אנה מרעותי יומה דנה זבנת] לכ לאתרה דלי די מתקרה חק] פרדסה] בית זרע חנטין] סאין תלת הנ חסיר או יתר לזבנה", ותרגומו: 'אני מרצוני היום הזה מכרתי לך את המקום שלי הנקרא "חקל פרדסה" [=שדה הגן], בית זרע חטים סאים שלוש, אם חסר או יתר - לקונה'.⁷ בשטרות אלו נמצא אפוא אישוש לשתי הנוסחאות שבמשנתנו, והשטר הארמי מקביל לשטר העברי בדיוק כפי שנוסח בבל של משנתנו מקביל לנוסח ארץ-ישראל. ועוד שני דברים אפשר להוכיח משטרות אלו: מן השטר הארמי מוכח שהנוסחה המכילה הן ארמית היא, ומן ההקבלה לשטר העברי מוכח שוב שהן היא המילה הארמית שפירושה 'אס'.

מעבר הנוסחה מן הארמית אל העברית ונדירותה

לאחר שנפתרה חידת מוצאה של המילה, עלינו לעמוד עוד על כמה נקודות. ראשית, כיוון שהנוסחה הן-הן ארמית היא, מובן הימצאה בשטר הארמי ממדבר יהודה, אך מדוע היא מופיעה במשנתנו, שלושה עברית? התשובה על כך היא שבתקופת חז"ל שטרות משפטיים רגילים היו להיכתב ארמית. כך, למשל, במסכת כתובות נידון מקרה שאדם השמיט מנוסח הכתובה חלק מסוים: "לא

7. נוסח שטרות אלו נמצא אצל ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, א: התעודות, ירושלים 2000, עמ' 23, 37, 47, 51.

כתב לה 'אם תשתבאי אפרקינד ואותבינד לי לאינתו' [אם תִּשְׁבִּי אֶפְרָךְ ואשיבך לי לאישה], וּבְפִקְנָת [באשת כהן]: 'אהדרינד למדינתך' [אחזיקך לעיךך] – חייב שהוא תנאי בית דין" (כתובות ד, ח), כלומר אף כשהדבר לא נתפרש בכתובה חייב מכוח תקנת בית הדין. מכאן שהכתובה, שאינה אלא שטר משפטי, נכתבה בארמית, כנהוג עד ימינו. גם לשון הגט המצוטט במשנה ארמית היא: "ודין דיהוי ליכי מינאי ספר תירוכין ואגרת שבוקין וגט פטורין למהך להתנסבא לכל גבר דתצביין" (גטין ט, ג), ותרגומו: וזה שיהיה לך ממני ספר גירושין ואיגרת שילוחין וגט פיטורין ללכת להינשא לכל אדם שתרצי. ואף נוסח קצר של שטר המובלע במשנה לשונו ארמית: "המוכר את הבית – לא מכר היציע [...] לא את הבור ולא את הדות, אף על פי שכתב לו 'עומקא ורומא'" (עומק וגובה; בבא בתרא ד, א-ב). הרי שנהוג היה לכתוב שטרות בארמית, וניתן לומר שהארמית היא הלשון הטיפוסית של חוזים בימי חז"ל. אין פלא שלנוסח השטר המצוטט במשנתנו נשתרבה נוסחה ארמית, בהשפעת לשון משפטית־רשמית זו.⁸

נקודה שנייה היא השינוי בתפוצת הנוסחה בין ספרות חז"ל לספרות המאוחרת. כאמור, בספרות חז"ל הנוסחה כמעט יחידאית, ואילו בלשון ימי הביניים ובלשונו היא נפוצה מאוד. לאור האמור הדבר כמעט מובן מאיליו: בספרות חז"ל נוסחה זו ארמית היא, ולא חדרה אל המשנה, שלשונה עברית, אלא משום שמצוטט שם נוסח שטר. בזכות יוקרתו של התלמוד הבבלי נתפשטה בימי הביניים משנת בבל וממנה נודעה הנוסחה הן-הן. מתוך שהיא משוקעת במשנה, נחשבה עברית ועל כן השתמשו בה גם בעברית. וגם בלאו הכי, גם ביטויים ארמיים משולבים לרוב בעברית של ימי הביניים וממנה הגיעו גם ללשונו. כך הלכה ונפוצה הנוסחה הארמית במסגרת העברית עד הגיעה ללשון ימינו, וכבר נשתכח שמקורה ארמי.

לאמתו של דבר, לא רק הן-הן הארמית נדירה. גם מקבילתה העברית **אם-אם**, אף על פי שבמקרא היא מצויה, נדירה למדי בלשון חז"ל. במשנה אין היא מופיעה אלא עוד פעם אחת, בנוסח הזכרת ראש החודש בתפילת ראש השנה (בימינו ראש חודש תשרי חל ביומו הראשון של ראש השנה, אך בתקופת המשנה היה עשוי לחול גם ביומו השני): "רבי דוסא בן הרכינס אומר, העובר לפני התיבה ביום טוב [ביום הראשון] של ראש השנה אומר 'החליצנו ה' אלהינו את יום ראש חדש הזה, אם היום אם למחר'; ולמחר הוא אומר 'אם היום אם אמשי'" (עירובין ג, ט). נוסחה זו מופיעה אפוא רק פעמיים במשנה, ובשני המקרים בקטע שלשון מיוחדת צפויה בו: הביטוי "אם חסר אם יתר" משובץ בשטר מכירה, ולשון השטרות

8. אמנם במשנתנו כתוב "אם אמר", ומשתמע שמדובר בדברים שבעל-פה, אך אפשר להניח שהנוסח נשאל משטר המכירה, כמוכח גם מן השטרות שנתגלו.

לעולם מכילה נוסחאות קדומות. וכשם שבנוסח הארמי משמשת המילה הארמית העתיקה **הן** (ולא **אן** או **אי** של הארמית המאוחרת), כן בנוסח העברי משמשת הנוסחה העברית העתיקה **אם-אם**. הביטוי "אם היום אם למחר" כלול בתפילה, וגם לשון התפילה, כידוע, מיוחדת ומכילה קווים קדומים רבים. בשני המקרים נשתמרה נוסחה קדומה זו בזכות ייחוד לשונם. נראה שנוסחה זו כלולה בין פריטי הלשון המקראיים הרבים שנתמעט שימושם בתקופת חז"ל.⁹

פירוש הנוסחה "אם-אם" במקרא

הדיון עד כה עסק במוצא הנוסחה. ראוי עתה לעמוד על הוראתה. אפתח בנוסחה העברית הנוהגת במקרא, כאמור, בהוראת 'בין-בין', כגון "כי את כל מעשה האלהים יבא במשפט על כל נעלם, אם טוב ואם רע" (קהלת יב, יד). גם על נוסחה זו, אף על פי שעתיקה היא, יש לשאול איך נוצרה בה הוראה זו; כיצד מן המילה **אם**, המשמשת לתנאי, נוצרה נוסחה שהוראתה 'בין-בין'.

כדי להבין זאת יש להבחין בין שני סוגים של הנוסחה. האחד מופיע במבנה מובהק של תנאי. כאשר באים שני תנאים אשר הסיפה שבהם זהה, מקובל בלשון המקרא לאחד את התנאים, להביא את שתי ה'ישויות' רצופות ולהציג רק סיפה אחת. לדוגמה, שני התנאים שהיו יכולים להתנסח כך: 'אם תגביה כנשר – משם אורידך נאם ה', ואם בין כוכבים שים קנך – משם אורידך נאם ה'', מתאחדים לתנאי אחד בעל שתי רישות: "אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנך – משם אורידך נאם ה'" (עובדיה א, ד). רק לעתים נדירות יופיעו שני התנאים המקוריים בשלמותם בלא הגלגול המתואר: "אם לשלום יצאו – תפשו חיים, ואם למלחמה יצאו – חיים תפשו" (מלכים א כ, יח), והיטיב לפרש זאת רד"ק במקום: "מה שכתוב 'תפשו חיים', 'חיים תפשו' – אחד הוא, אלא ששנה מפני הכפל [כלומר שינה את הסדר כדי לגוון], ר"ל: בין יצאו למלחמה, בין יצאו לשלום – תפשו חיים". בכל המקרא לא מצאתי אלא עוד שתי דוגמות מעין זו: "אם אמרנו נבוא העיר והרעב בעיר – ומתנו שם, ואם ישבנו פה – ומתנו" (מלכים ב ז, ד); "כי אם

9. לא כאן המקום לדון מה בא בלשון המשנה במקום הנוסחה **אם-אם**. אציין רק דברים אלו: תנאי בעל שתי חלופות בדרך כלל יצוין על ידי **אם-או**, כגון "אם הפסיק בה או שנתן לתוכו מים כל שהוא פטור" (כריתות ג, ג). מבנה זה הוא הנוהג בשטרות ממדבר יהודה, שנוסחם הובא לעיל: "אם יתיר או חסר ללוקח"; "הן חסיר או יתר לזבנה", ומבחינה זו נוסח השטר שנתגלה שונה מנוסח השטר המצוטט במשנה. כאשר הנוסחה במעמד של משלים, בלשון חז"ל באים תחתיה שני מבנים: האחד הוא **בין-בין**, כגון "אדם מועד לעולם, בין שוגג בין מזיד, בין ער בין ישן" (בבא קמא ב, ו); השני הוא מבנה של שני תנאים מלאים, כגון "האומר משקלי עלי, נותן משקלו, אם כסף – כסף, אם זהב – זהב" (ערכין ה, א); בלשון המקרא היה משפט זה מנוסח "אם כסף אם זהב".

נס ננוס – לא ישימו אלינו לב, ואם ימתו חצינו – לא ישימו אלינו לב" (שמואל ב יח, ג).¹⁰ בדרך כלל, כאמור, מקובל לקצר ולאחד. במקרים כאלה המבנה הוא מבנה של תנאי, ואינו מתייחד אלא בכך שיש בו רישה כפולה. כך נראה, למשל, גם בפסוקים אלו: "לא תגע בו יד כי סקול יסקל או ירה יירה, אם בהמה אם איש – לא יחיה" (שמות יט, יג); "אם מן הבקר הוא מקריב, אם זכר אם נקבה – תמים יקריבנו לפני ה'" (ויקרא ג, א).¹¹

אולם במקרים אחרים הנוסחה אינה מופיעה במבנה של תנאי, כגון "ברוכה את לה' בתי, היטבת חסדך האחרון מן הראשון, לבלתי לכת אחרי הבחורים, אם דל ואם עשיר" (רות ג, י). במקרה זה אין מבנה של תנאי, והביטוי "אם דל ואם עשיר" משמש משלים למשפט, היינו פירוט של "הבחורים". כיוצא בדבר בפסוק שהובא לעיל: "כי את כל מעשה האלהים יבא במשפט על כל נעלם, אם טוב ואם רע" (קהלת יב, יד), שהביטוי משמש בו פירוט של "מעשה", וכן: "במקום אשר יהיה שם אדני המלך, אם למות אם לחיים, כי שם יהיה עבדך" (שמואל ב טו, כא).

מכאן עולה שהנוסחה **אם-אם** משמשת בשני מעמדים תחביריים, בתנאי בעל רישה כפולה וכמשלים למשפט. לא תמיד קל להבחין בין הסוגים, ולעתים הדבר תלוי בהחלטת המפסק. לדוגמה, הביטוי "אם שור אם שה" נתפרש בידי בעלי הטעמים בדרך שונה בשני פסוקים. הפסוק הזה נתפרש כמשפט תנאי: "אך בכור אשר יבכר לה' בבהמה לא יקדיש איש אתו; אם שור אם שה – לה' הוא" (ויקרא כז, כו). כנגד זה בפסוק שלהלן נתפס הביטוי כמשלים: "וזה יהיה משפט הכהנים מאת העם מאת זבחי הזבח אם שור אם שה, ונתן לכהן הזרע והלחיים והקבה" (דברים יח, ג). אפשר היה לפסק אחרת, כגון לתפוס את הביטוי בפסוק הראשון כמשלים: "אך בכור אשר יבכר לה' בבהמה לא יקדיש איש אתו, אם שור אם שה; לה' הוא".¹²

דבר זה ממחיש את קרבת המבנים הללו, ואין ספק שהמבנה השני משתלשל מן המבנה המקורי, שהכיל תנאי. ואכן, גם במשלים אפשר עוד לזהות הד של תנאי,

10. איני מונה את המקרה של "אם ה' האלהים לכו אחרי ואת הבעל לכו אחרי" (מלכים א יח, כא), לפי שאחריו מכוון לשני דברים שונים.

11. בדוגמות האחרונות אין משפט מלא ברישה של התנאי, משום שהנושא כבר ידוע מן ההקשר ואין צורך לחזור עליו. הדבר מצוי גם בתנאי רגיל שאין בו רישה כפולה, כגון "אם השמאל ואימנה" (בראשית יג, ט); "אם כן למה זה אנכי" (בראשית כה, כב); "ואם מבן חמש שנים ועד בן עשרים שנה והיה ערכך הזכר עשרים שקלים" (ויקרא כז, ה); "אם במרד ואם במעל בה' אל תושיענו היום הזה" (יהושע כב, כב); "אם לבדו בשורה בפיו" (שמואל ב יח, כה).

12. וכך מתורגם ומפוסק במהדורת התרגום של לותר לגרמנית: soll niemand geloben, es sei ein Stier oder Schaf; es gehört dem Herrn

כגון "היטבת חסדך האחרון מן הראשון, לבלתי לכת אחרי הבחורים, אם דל ואם עשיר", שפירושו למעשה "היטבת חסדך האחרון מן הראשון לבלתי לכת אחרי הבחורים; אם דל [הבחור - היטבת חסדך לבלתי לכת אחריו], ואם עשיר [הבחור - היטבת חסדך לבלתי לכת אחריו]". אף על פי שמצד מבנה המשפט אין כאן עוד מבנה של תנאי, הנה מצד ההוראה **אם-אם** מציינת את הרישה ההגיונית של הדבר האמור במשפט כולו.

מתוך כך מתבהר גם מדוע **אם-אם** מביעה שוויון. המבנה המקורי הוא תנאי בעל שתי רישות וסיפה אחת. במבנה זה נקבע שבשני המקרים חל דין אחד, ומכאן מתקבלת הוראת השוויון. למשל, בפסוק שהובא "אם תגביה כנשר ואם בין כוכבים שים קנד - משם אורידך נאם ה'" נוצרת הוראה של שוויון בין המקרים, אך הוראה זו נובעת לא מן המילה **אם**, שתפקידה כבכל תנאי רגיל, אלא מעצם העובדה שסיפה אחת משמשת לשני המקרים המוצגים ברישה הכפולה. לפיכך גם בגלגולה המשני הנוסחה מציינת ששני המקרים הפותחים ב**אם** שווים ודין אחד להם.¹³

פירוש הנוסחה "אם-אם" במשנה

לאור ניתוח זה, שעלו ממנו שני מעמדים תחביריים של הנוסחה **אם-אם** במקרא, עלינו לשאול באיזה מעמד היא משמשת בשתי הופעותיה במשנה. לכשתבונן בהן היטב נמצא שבשתייהן אולי המבנה הקדום משמש ולא המאוחר. אמנם קשה להוכיח זאת, שהרי כאמור ההבחנה בין המבנים אינה תמיד בטוחה, ומכל מקום בשני המקרים אפשר לזהות תנאי ברור. האומר לחברו "בית כור עפר אני מוכר לך אם חסר אם יתר", הרי הוסיף רישה כפולה של תנאי וכך הפך את המשפט למשפט תנאי. גם במקרה השני, "החליצנו ה' אלהינו את יום ראש חדש הזה אם היום אם למחר", נוצר תנאי בעל רישה כפולה.¹⁴

אם הדברים נכונים יוצא שבלשון המשנה לא רק שהנוסחה **אם-אם** נדירה, אלא שהיא משמשת רק בהוראתה הבסיסית, ולא נתפשטה אל מחוץ למסגרת התנאי כפי שקרה בלשון המקרא.¹⁵

13. להבדיל, למשל, מן המבנה **אחד-אחד**, כגון "אחד מבושל ואחד שאינו מבושל אין מדליקין בו" (שבת ב, א), שבו המילה **אחד** עצמה מביעה שדינם של שני המקרים אחד הוא.

14. ההקבלה לשטרות ממדבר יהודה מחזקת טענה זו, שהרי שם הנוסחה ודאי עומדת במעמד של תנאי: "אם יתיר או חסר - ללוקח"; "הן חסיר או יתר - לזבנה".

15. לפי זה יובן מדוע בנוסח השטר מופיעה הנוסחה **אם-אם** או **הן-הן**, שכן יש כאן תנאי, ואילו במקרים האחרים שהובאו לעיל נאמר "או חסר או יתר", לפי שאין בהם תנאי. ואולם בשני מקרים מצאתי שהנוסחה משמשת שלא בתנאי, באחד **אם-אם** ובאחד **הן-הן**: (א) לעיל הובאה התוספתא לפי נוסח כ"י וינה: "מוציא אדם ממה שיש לו בתוך ביתו ונותן לפני האורחין, כגון אגוזין תמרים וקליות. ר' לעזר אוי, או חסר או יתר", אבל

שימוש הנוסחה "הן-הן" בימי הביניים

בשימוש הנוסחה בימי הביניים ניתן להבחין בכמה שינויים לעומת הנוסחה המופיעה במשנה.

ראשית, חל שינוי במעמדה התחבירי: כיוון שבמשנה הנוסחה **אם-אם** מציינת כנראה תנאי של ממש, הרי זה גם מעמד מקבילתה הארמית **הן-הן**, המשמשת באותו מקום במשנה הבבלית. גם זו מציינת במשנה תנאי בלבד. ואולם בלשון ימי הביניים שוב אין לזהות מבנה של תנאי, ואין זה אלא משלים למשפט. והרי דוגמות אחדות: "ומציל לחצר שלו שאינה צריכה עירוב כל חפציו, הן מזונותיו, הן בגדיו, כל מה שיש לו" (מחזור ויטרי, סדר הלכות שבת, סימן מא). הביטוי משמש כאן פירוט של המושא **חפציו**. וכן: "וכמשפט יום ראשון יעשה ביום שני, הן בתפילה הן בקריאה" (ספר המחכים, ד"ה סדר תפלת סכות); "שיטול בנכסי כאחד מבני הפשוטים, הן כלים, הן שאר מטלטלין, הן מעות, הן ספרי", הן נכסים שיש להן אחריות, הן נכסים שאין להם אחריות" (שו"ת רשב"א ב, לו). במקרים אלו הנוסחה אינה יוצרת רישה של תנאי והיא משמשת בתפקיד של משלים. כזכור, שינוי זה עצמו חל בנוסחה **אם-אם**, אלא שבה חל השינוי כבר במקרא, ואילו בנוסחה **הן-הן** הדבר נתרשש רק בימי הביניים.

עוד שינוי תחבירי שחל בימי הביניים הוא שעשויה להופיע וי"ו בראש הצלע השנייה (לעומת הנוסחה **הן-הן** שבמשנה), כגון "הרי עלי לעשות מתביעה זו ככל מה שיאמרו אבא ואביך, הן לפטור והן לחיוב" (שו"ת הרי"ד, סימן צג); "ומגלגלים זכות עיי זכאי, הן לאיסור והן להיתר" (שו"ת מהרי"ל החדשות, סימן קפא). במקרה אחד מצאתי שאף בחיקוי לשון הפסוק נוספה וי"ו: "דבי"ד מכין ועונשין שלא כדין ואפילו בזמן הזה, כדכתי' הן לענוש והן לשרוש" (שו"ת מהר"ח אור זרוע סימן קפ); מקור המילים האחרונות הוא הפסוק בעזרא שהוזכר לעיל: "הן למות הן לשרשו (קרי: לְשַׁרְשֵׁי) הן לענש נכסין ולאסורין" (עזרא ז, כו), אך הציטוט אינו מדויק וגם נוספה בו וי"ו, כמנהג המאוחר. מצד ההיגיון המבנה עשוי להופיע בווי"ו ובלעדיה. ואכן, בכל המבנים הנזכרים לעיל, שהוראתם דומה, שני המבנים משמשים זה לצד זה כבר במקורות הקדומים: "גם צאנכס גם בקרכס קחוי" (שמות יב, לב) כנגד "גם חרבי וגם כלי לא לקחתי" (שמואל א כא, ט); "אם למות אם לחיים" (שמואל ב טו, כא) כנגד "אם דל ואם עשיר"

בכ"י ארפורט כתוב "אם חסר אם יתר". (ב) לעומת הנוסח שהובא מדרש רות רבה: "בכל מקום שנא' כעשר, כעשרים, כעשרים, כארבעים - או חסר או יתר" נאמר במכילתא דרשב"י (יב, לז): "כשש מאות אלף - אומיד, הין חסיר הין יתר". אלו החריגים היחידים שמצאתי בספרות חז"ל. נראה לי שהושפעו מנוסח משנתנו, ולא במקרה נזדמנו בביטוי **חסר-יתר** דווקא ולא בביטויים אחרים.

רות ג, י; "בין חי בין מבושל" (פאה ח, ג) כנגד "בין טמאים ובין טהורים" (חולין ח, ו). לפיכך אפשר שהווי"ו נוספה על פי ההיגיון ואפשר שנוספה על פי המבנים הדומים. גם העובדה שבמבנים האחרים הופעתה רשות גורמת לכך שחוסר הופעתה במשנה אינו מעכב מלהוסיפה בשלב מאוחר יותר. ומסתבר שאילו הייתה נוסחה זו מופיעה עוד במקורות העתיקים, היינו מוצאים בה לעתים וי"ו כבר בתקופה קדומה.¹⁶

שינוי שלישי שחל בנוסחה הוא בהוראתה. הנוסחה המקורית, **אם-אם** בעברית והן-הן בארמית, מציינת חלופות המוציאות זו את זו. כך בדוגמות המופיעות במשנה: "אם יתר אם חסר", "אם היום אם למחר" – מדובר בשתי אפשרויות סותרות, שאף על פי שהתנאי חל על כל אחת מהן בפני עצמה, אין הן יכולות להתקיים יחד (וסימנך, שאי אפשר להחליף את **אם-אם** בנוסחה **גם-וגם**).¹⁷ והוא הדין לכל המקרים שהובאו מן המקרא: "אם דל ואם עשיר", "אם למות אם לחיים" וכיוצא בהם. לעומת זאת בלשון ימי הביניים הנוסחה **הן-הן** אינה מציינת חלופות אלא פרטים המרכיבים רשימה ונוספים זה על זה. נחזור ונביא אחת מן הדוגמות: "ומציל לחצר שלו שאינה צריכה עירוב כל חפציו, הן מזונותיו, הן בגדיו, כל מה שיש לו". בשלב זה דומה שהן באה להדגיש את הצטברותם של הפרטים ואת קיומם יחד (וסימנך, שבמקרה זה אפשר להחליף את **הן-הן** בנוסחה **גם-וגם**).¹⁸ ונראה שהעובדה שהן אינה רגילה לשמש בעברית מילת תנאי היא שגרמה לניתוקה מן המבנה **אם-אם**, המציין רק חלופות, ולשימושה החדש בתפקיד של הוספה.¹⁹

במבנה זה ובהוראה זו הנוסחה משמשת עד ימינו.

16. מכל זה ברור, לדעתי, שגם בימינו אין לפסול את המבנה **הן-הן**, אף על פי שבהיקרות היחידה שבמשנה אין וי"ו. אני מודה לחברי המערכת שהפנו את תשומת לבי לעניין תוספת הווי"ו.

17. אף כאן יסייעו השטרות ממדבר יהודה, שבהם הנוסחה המקבילה היא **אם-או** בעברית, **הן-או** בארמית, ללמדך שאלו חלופות. בדוגמות מימי הביניים המבנה **הן-או** אינו סביר.

18. מכל המילונים, היחיד שכנראה עמד על התפתחות זו הוא מילונו של י' כנעני, אוצר הלשון העברית, ג, ירושלים-תל-אביב תשכ"ב, עמ' 799, שהציג בצירוף "הן... הן" שני ערכים, האחד בהוראת 'אם... אם' והשני בהוראת 'גם... וגם', אף שלא הסביר את ההבדל. אלא שממובאותיו נראה כאילו ההוראה השנייה היא חידוש העברית בת זמננו, ולאמתו של דבר היא נפוצה בימי הביניים.

19. אפשר שבתקופה זו כבר נוצרה תחושה שזו המילה **הן** המציינת חיוב. כאמור לעיל, זו הייתה הצעתו של וייס, ואף על פי שאין הצעה זו נכונה אטימולוגית, הרי אפשר שזו הייתה תחושת הכותבים בימי הביניים.

סיכום

בדיון על גלגולי הנוסחה הן-הן נסקרו שני דברים: ראשית, נידון מוצאה של הנוסחה. לפי הקבלת הנוסחאות נראה שלפנינו נוסחה עברית ולעומתה נוסחה ארמית. במשנת ארץ-ישראל נוהגת הנוסחה העברית **אם-אם**, שמוצאה במקרא, ואילו במשנת בבל נוהגת הנוסחה הארמית הן-הן. בימי הביניים נפוצה המשנה הבבלית ולכן נודעה הנוסחה הן-הן דווקא. כיוון שהוראה זו של הן מבודדת בעברית, נתפסה בתקופה מאוחרת כאילו היא זהה למילת החיוב הן. שנית, נידון השינוי שחל במעמדן ובהוראתן של שתי הנוסחאות. מוצאה של **אם-אם** במבנה של תנאי, ומכאן עברה לשמש משלים למשפט. תהליך כזה עברה גם הנוסחה הן-הן: בלשון המשנה היא משמשת לתנאי, ואילו בלשון ימי הביניים היא משמשת משלים למשפט. ועוד שינוי חל בנוסחה הן-הן, שמתחילה ציינה חלופות, ובתקופה מאוחרת היא מציינת פרטים הנוספים זה על זה.

בירור זה שנתברר כאן יכול להיעשות בעיקר בזכות הממצאים שנתגלו בדורנו: רק בימינו נתגלו השטרות ממדבר יהודה, ורק בימינו נתבררה חשיבותם הגדולה של כתבי היד המכילים נוסחאות קדומות ונחקר ההבדל שבין משנת בבל למשנת ארץ-ישראל. שילובם של הדברים מאיר נוסחאות עמומות ומסייע לדייק בהוראתן ובמעמדן.